

UDK: 159.955:378.147

TALABALARDA TANQIDIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20346871>

Inayatova Maxina Erkin qizi

Fan va texnologiyalar universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik omillari tahlil qilingan. Unda tanqidiy tafakkur tushunchasining mazmuni, uning oliy ta'lim jarayonidagi ahamiyati, talabalarning mustaqil fikrlashi, dalillash, muammoli vaziyatni tahlil qilish, refleksiya, motivatsiya va emotsional barqarorlik kabi psixologik omillar bilan bog'liqligi ilmiy jihatdan yoritilgan. Maqolada tanqidiy tafakkur talabaning nafaqat bilimni o'zlashtirish, balki uni baholash, qayta ishlash, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyati sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar

tanqidiy tafakkur, talaba, psixologik omil, refleksiya, motivatsiya, mustaqil fikrlash, oliy ta'lim, kognitiv faoliyat, muammoli ta'lim, shaxs rivoji.

Introduction. Bugungi globalashuv, axborot oqimining tezlashuvi va raqamli texnologiyalar kengayib borayotgan sharoitda oliy ta'lim tizimi oldida faqat tayyor bilimlarni yetkazish emas, balki mustaqil fikrlaydigan, muammoni tahlil qila oladigan, dalillarga asoslangan xulosa chiqaradigan, turli axborot manbalariga tanqidiy yondasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash vazifasi turibdi. Ayniqsa, hozirgi davrda talabalar katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlashga majbur bo'lmoqda. Bunday sharoitda har qanday axborotni to'g'ridan-to'g'ri qabul qilish emas, balki uning ishonchliligi, mantiqiyliigi, ilmiy asoslanganligi va amaliy ahamiyatini baholash muhim ko'nikmaga aylanmoqda.

Tanqidiy tafakkur talabaning intellektual yetukligi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati, ilmiy dunyoqarashi va kasbiy kompetentligining muhim tarkibiy qismidir. Bu tafakkur shakli insonning voqea-hodisalarga yuzaki emas, balki tahliliy, daliliy, mantiqiy va refleksiv yondashishini ta'minlaydi. Psixologik nuqtayi nazardan tanqidiy tafakkur tafakkur operatsiyalari, shaxsiy motivatsiya, emotsional barqarorlik, muloqot madaniyati, o'z-o'zini baholash, refleksiya va kognitiv faollik bilan chambarchas bog'liq.

Oliy ta'lim jarayonida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish talabalarni faqat bilim oluvchidan faol tahlilchi, izlanuvchi va ijodiy fikrlovchi shaxsga aylantiradi. Shu bois ta'lim jarayonida ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'lim shakllarida talabalarni savol berishga, fikrni asoslashga, qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni tahlil qilishga, dalil va xulosani farqlashga, o'z pozitsiyasini ilmiy asoslashga o'rgatish zarur. Tanqidiy tafakkur rivojlangan talaba tayyor javobni kutmaydi, balki muammoning mohiyatini anglashga, uni turli tomonlama tahlil qilishga va mustaqil yechim topishga harakat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi oliy ta'limda talabalarning mustaqil fikrlash darajasi, axborotni tahlil qilish madaniyati, ilmiy bahs yuritish qobiliyati va qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Tanqidiy tafakkur nafaqat psixologik-pedagogik kategoriya, balki zamonaviy mutaxassis shaxsining kasbiy va ijtimoiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omildir.

Methods. Tadqiqotda mavzuga oid psixologik, pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish va nazariy modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Tanqidiy tafakkurning psixologik mohiyatini ochib berishda shaxs faoliyati nazariyasi, kognitiv rivojlanish yondashuvi, reflektiv ta'lim konsepsiyasi va konstruktivistik ta'lim g'oyalari asos qilib olindi. Maqolada talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar quyidagi guruhlariga ajratib o'rganildi:

Birinchidan, kognitiv omillar - talabaning tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, dalil va taxminni farqlash, xulosa chiqarish kabi aqliy operatsiyalari bilan bog'liq jihatlar.

Ikkinchidan, motivatsion omillar - talabaning bilim olishga qiziqishi, muammoni mustaqil hal etishga intilishi, ilmiy izlanishga ehtiyoji, o'z fikrini himoya qilishga bo'lgan ichki tayyorgarligi.

Uchinchidan, reflektiv omillar - talabaning o'z fikrlash jarayonini angelay olishi, o'z xulosalarini qayta ko'rib chiqishi, xatolarini tahlil qilishi va o'z-o'zini baholash qobiliyati.

To'rtinchidan, kommunikativ omillar - bahs-munozarada ishtirok etish, boshqalarning fikrini tinglash, savol berish, dalil keltirish, muloqot jarayonida o'z pozitsiyasini asoslash ko'nikmalari.

Beshinchidan, emotsional-irodaviy omillar - fikr bildirishda ishonch, tanqidni qabul qila olish, noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish, psixologik barqarorlik va intellektual jasorat. Tadqiqot jarayonida tanqidiy tafakkur alohida intellektual qobiliyat sifatida emas, balki talabaning shaxsiy, motivatsion, emotsional va ijtimoiy rivojlanishi bilan uzviy bog'liq psixologik jarayon sifatida talqin qilindi.

Results. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish bir nechta psixologik omillarning o'zaro uyg'un ta'siri orqali amalga oshadi. Eng avvalo, tanqidiy tafakkur kognitiv faollik bilan bevosita bog'liq. Talaba bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki uni qayta ishlovchi, solishtiruvchi, shubha ostiga oluvchi va mantiqiy asoslaydigan subyekt sifatida shakllangandagina tanqidiy fikrlash rivojlanadi. Bu jarayonda tahlil, sintez, taqqoslash, abstraksiyalash, umumlashtirish va baholash kabi tafakkur operatsiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Tanqidiy tafakkurning rivojlanishida motivatsiya alohida o'rin tutadi. Agar talaba bilim olishni faqat baho olish, topshiriqni bajarish yoki tashqi nazorat talabi sifatida qabul qilsa, unda chuqur tahliliy fikrlash sust rivojlanadi. Aksincha, talabaning ichki qiziqishi, muammoni anglashga ehtiyoji, ilmiy izlanishga moyilligi va mustaqil qaror chiqarishga bo'lgan intilishi tanqidiy tafakkur rivojining muhim psixologik sharti hisoblanadi. Shu sababli ta'lim jarayonida talabada "nima uchun?", "qanday asosda?", "boshqa yechim bo'lishi mumkinmi?", "bu fikr qanchalik ishonchli?" kabi savollarni qo'yish odatini shakllantirish zarur.

Refleksiya tanqidiy tafakkurning markaziy psixologik mexanizmlaridan biridir. Refleksiya orqali talaba o'z fikrlash jarayonini kuzatadi, tahlil qiladi, xatolarini anglaydi va xulosalarini qayta baholaydi. Refleksiv qobiliyat rivojlangan talaba o'zining dastlabki fikrini mutlaq haqiqat deb qabul qilmaydi, balki uni dalillar, boshqa qarashlar va yangi ma'lumotlar asosida qayta ko'rib chiqadi. Bu esa tanqidiy tafakkurning muhim belgisi bo'lgan intellektual moslashuvchanlikni shakllantiradi. Kommunikativ muhit ham talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda muhim psixologik omil hisoblanadi. Ochiq muloqot, erkin fikr bildirish, bahs-munozara, savol-javob, guruhiy tahlil va ilmiy munozaralar talabalarning fikrini asoslash, boshqalarning pozitsiyasini tushunish va o'z qarashlarini mantiqiy himoya qilish ko'nikmasini rivojlantiradi. Ayniqsa, seminar mashg'ulotlarida turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash, muammoli savollarga javob izlash, talabalarning o'zaro bahsga kirishishi tanqidiy tafakkurni faollashtiradi.

Emotsional-irodaviy omillar ham mazkur jarayonda alohida ahamiyatga ega. Tanqidiy tafakkur faqat aqliy jarayon emas, balki shaxsiy jasorat, fikr bildirishga tayyorlik, tanqiddan qo'rqmaslik, xatoni tan olish va noaniqlik sharoitida mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini ham talab qiladi. Ko'plab talabalar o'z fikrini bildirishda xato qilishdan, o'qituvchi yoki guruhdoshlar tomonidan tanqid qilinishdan cho'chiydi. Bunday psixologik to'siqlar tanqidiy tafakkurning rivojlanishini cheklaydi. Shu bois ta'lim jarayonida xavfsiz, qo'llab-quvvatlovchi, erkin fikr almashishga asoslangan psixologik muhit yaratish zarur.

Natijalar asosida quyidagi xulosaviy jadvalni keltirish mumkin:

Psixologik omil	Mazmuni	Tanqidiy tafakkurga ta'siri
Kognitiv omil	Tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, dalillash	Muammoni chuqur anglash va asosli xulosa chiqarishga yordam beradi
Motivatsion omil	Ichki qiziqish, bilimga ehtiyoj, mustaqil izlanish	Talabani faol fikrlashga va savol berishga undaydi
Refleksiv omil	O'z fikrini tahlil qilish, xatoni anglash, qayta baholash	Fikrning aniqligi va mantiqiyligini oshiradi
Kommunikativ omil	Bahs, munozara, savol-javob, fikr almashish	Dalillash va qarshi fikrni tahlil qilish ko'nikmasini rivojlantiradi
Emotsional-irodaviy omil	Ishonch, barqarorlik, tanqidni qabul qilish	Mustaqil pozitsiyani himoya qilishga yordam beradi

Ushbu jadvaldan ko'rinadiki, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish faqat bitta metod yoki bitta psixologik sifat bilan bog'liq emas. U kompleks jarayon bo'lib, talabning bilish faoliyati, shaxsiy motivatsiyasi, refleksiv qobiliyati, muloqot madaniyati va emotsional barqarorligini uyg'un rivojlantirishni talab qiladi.

Discussion. Tanqidiy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, mazkur jarayon oliy ta'limda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi munosabatlar xarakteriga ham bevosita bog'liq. An'anaviy ta'limda o'qituvchi bilim manbai, talaba esa bilimni qabul qiluvchi sifatida ko'riladi. Bunday yondashuvda talabada mustaqil savol berish, shubha qilish, tahlil qilish va muqobil qarashlarni ilgari surish imkoniyati cheklanishi mumkin. Tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'limda esa o'qituvchi bilim beruvchi emas, balki fikrlash jarayonini tashkil etuvchi, yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi.

Psixologik jihatdan talabning tanqidiy tafakkuri avvalo intellektual erkinlik muhitida shakllanadi. Agar auditoriyada faqat bitta "to'g'ri javob" talab qilinsa, talabalar mustaqil fikr bildirishdan ko'ra, o'qituvchi kutgan javobni topishga harakat qiladi. Bu esa reproduktiv tafakkurni kuchaytiradi. Aksincha, bir muammo yuzasidan bir nechta yechim, turli nuqtayi nazar va muqobil izohlar tahlil qilinsa, talabalarda tanqidiy yondashuv rivojlanadi. Tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda muammoli ta'lim metodlari samarali hisoblanadi. Muammoli vaziyat talabani tayyor bilimni eslab qolishga emas, balki fikrlashga, dalil izlashga, taxminlarni tekshirishga va mustaqil xulosa chiqarishga majbur qiladi. Masalan, tarix, falsafa, pedagogika, psixologiya yoki ijtimoiy fanlar darslarida "nima sababdan?", "qanday omillar ta'sir qilgan?", "bu holatning boshqa talqini bormi?", "mazkur qarashning kuchli va zaif tomonlari nimada?" kabi savollar tanqidiy fikrlashni faollashtiradi.

Shuningdek, keys-stadi metodi ham talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Keys asosida ishlashda talaba real yoki shartli vaziyatni tahlil qiladi, muammoni aniqlaydi, sabablarni ko'rsatadi, yechim

variantlarini ishlab chiqadi va ularning oqibatlarini baholaydi. Bu jarayon kognitiv tahlil, mantiqiy fikrlash, guruhiy muloqot va qaror qabul qilish ko'nikmalarini birlashtiradi. Bahs-munozara usuli tanqidiy tafakkurning kommunikativ va refleksiv tomonlarini rivojlantiradi. Bahs jarayonida talaba o'z fikrini asoslash, qarshi dalillarga javob berish, boshqalarning pozitsiyasini tinglash va fikrini qayta ko'rib chiqishga o'rganadi. Biroq bahs-munozara samarali bo'lishi uchun auditoriyada hurmat, bag'rikenglik, ilmiy madaniyat va dalilga asoslangan muloqot tamoyillari shakllangan bo'lishi kerak. Tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda o'qituvchining savol berish madaniyati ham muhimdir. Oddiy reproduktiv savollar - "kim?", "qachon?", "qayerda?" - bilimni eslab qolishga xizmat qiladi. Tahliliy savollar - "nima uchun?", "qanday asosda?", "qaysi dalillar buni tasdiqlaydi?", "bu fikrga qarshi qanday dalillar mavjud?" - tanqidiy tafakkurni faollashtiradi. Shu sababli oliy ta'limda savol berish metodikasini takomillashtirish tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning muhim shartidir.

Yana bir muhim jihat - talabalarning axborot bilan ishlash madaniyatidir. Raqamli muhitda talabalar ko'plab manbalardan foydalanadi. Biroq har bir axborot ilmiy asoslangan, ishonchli yoki xolis bo'lavermaydi. Shuning uchun talabalarni manbaning muallifi, nashr joyi, dalillari, metodologiyasi, xolisligi va ishonchliligini baholashga o'rgatish zarur. Bu axborot savodxonligi bilan tanqidiy tafakkurning bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Conclusion. Xulosa qilib aytganda, talabalarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish oliy ta'limning eng muhim psixologik-pedagogik vazifalaridan biridir. Tanqidiy tafakkur talabaning tayyor bilimlarni yodlab olishi bilan emas, balki ularni tahlil qilishi, baholashi, dalillar asosida qayta ishlashi va mustaqil xulosa chiqarishi bilan bog'liq murakkab intellektual jarayondir. Tanqidiy tafakkurning rivojlanishida kognitiv, motivatsion, refleksiv, kommunikativ va emotsional-irodaviy omillar o'zaro bog'liq holda ta'sir ko'rsatadi. Kognitiv omillar talabaning tahliliy fikrlashini ta'minlasa, motivatsion omillar uni faol izlanishga undaydi. Refleksiv omillar o'z fikrini qayta baholashga yordam beradi, kommunikativ omillar esa bahs-munozara va dalillash madaniyatini shakllantiradi. Emotsional-irodaviy omillar esa talabaning mustaqil pozitsiya bildirish, tanqidni qabul qilish va noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish qobiliyatini mustahkamlaydi.

Oliy ta'lim jarayonida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish uchun muammoli ta'lim, keys-stadi, debat, tahliliy savollar, guruhiy muhokama, refleksiv yozuvlar, mustaqil tadqiqot topshiriqlari va axborot manbalarini baholashga yo'naltirilgan metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Eng muhimi, auditoriyada erkin fikr bildirish, savol berish, xatoni tan olish va fikrni dalil asosida himoya qilish

imkonini beruvchi sog'lom psixologik muhit yaratilishi lozim. Shunday qilib, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish talabning nafaqat o'quv faoliyatida, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatida ham mustaqil, mas'uliyatli, ijodkor va ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008. – B. 38-46.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: O'zbekiston, 2021. – B. 214-226.
3. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. – B. 286-304.
4. Davletshin M.G. Umumiy psixologiya. – T.: TDPU, 2002. – B. 172-185.
5. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi. – T.: TDPU, 2017. – B. 96-108.
6. To'raqulov X.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Fan va texnologiya, 2018. – B. 124-137.
7. Rasulov, R. "The importance of education and upbringing in forming political socialization in the worldview of youth." Академические исследования в современной науке 3, no. 48 (2024): 124-132.
8. Khaydarova M., Rasulov R. Positive and negative consequences of the globalization process //International Conference on Arts, Society & Humanities. – 2025. – T. 1. – №. 3. – C. 35-39.
9. Odilovich, Rasulov Rustambek. The importance of youth-oriented structures established in the country in the political socialization of youth Vol. 3 No. 12 (2024): International journal of european research output (IJERO).
10. Odilovich R. R. The Essence of Political Socialization Processes and their Role in Social Development //Spanish Journal of Innovation and Integrity. – 2024. – T. 37. – C. 32-41.
11. Odilovich R. R. Yoshlar bilan ishlash tizimida ma'naviy-mafkuraviy omillarning yoshlar ongiga ta'siri //International Journal of Scientific Research. – 2023. – T. 2. – C. 147-152.
12. Odilovich R. R. Cultural basics of education and the role of youth in it. Philosophy And Life International Journal. ISSN 2181-9505. Doi jurnal 10.26739/2181-9505 [Электронный ресурс].

13. Rasulov R. O 'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining yoshlar dunyoqarashi siyosiy ijtimoiylashuviga ta'siri //«ACTA NUUZ». - 2025. - T. 1. - №. 1.4. 1. - C. 169-171.

14. Tursunov O., Rasulov R. O. Zamonaviy dasturlash muhitida arifmetik amallarni avtomatlashtirish: C# WinForms asosida kalkulyator modeli //Academic Research in Modern Science, International scientific-online conference. - 2023.

15. Rasulov R. Zamonaviy kommunikatsion texnologiyalarning jamiyatdagi mafkuraviy jarayonlarga bo 'lgan ta'siri //«ACTA NUUZ». - 2025. - T. 1. - №. 1.12. - C. 176-179.

16. Rasulov R. Raqamli transformatsiya davrida siyosiy mafkuralarning kelajakdagi shakllanish imkoniyatlari //«ACTA NUUZ». - 2026. - T. 1. - №. 1.2. - C. 163-165.